

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.12:342.1(045)

І. Л. Бородин,
доктор юридичних наук, професор

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Національний авіаційний університет
проспект Космонавта Комарова, 1, 03680, Київ, Україна
E-mail: tidp.kaf.nau@gmail.com

Мета: полягає у спробі провести системний, послідовний аналіз напрацювань філософсько – правової думки щодо проблем, природного права, суспільного договору, громадянського суспільства, принципів поділу влад – основоположних ідей, пов'язаних з визначенням правової держави. **Методи:** феноменологічний, порівняльно-правовий, соціологічний; логічний; діалектичний, формально-догматичний. **Результати:** здійснена спроба щодо уточнення розуміння правової держави через аналіз філософсько-правової думки кращих представників різних цивілізацій, аргументації положення про взаємну обумовленість соціально-регулятивних функцій держави, її оптимального впливу на процес становлення і розширення сфери громадянського суспільства. **Обговорення:** процесів створення та еволюцію ідей правової держави – процесів реальних та пізнавальних, які на кожному із етапів розвитку громадянського суспільства відображають відповідний рівень культури і реальної правової дійсності країни та світу, в цілому.

Ключові слова: джерела права, теорія права, філософія права, природне право, формально-визначене право, громадянське суспільство, правова держава, поділ влад, суспільний договір.

Постановка проблеми та її актуальність. Вчення про правову державу було створене й існує в суспільно-історичному вимірі, воно має свої коріння, передумови. Кожна нова ідея у власному розвитку спирається на попередні, кожний новий крок в історії підготовлений часом і людьми.

Створення та еволюція ідей правової держави – процеси реальні й пізнавальні. На кожному із етапів розвитку громадянського суспільства вони відображають відповідний рівень культури і реальної правової дійсності країни та світу, в цілому. Доля нашої країни, її суспільно-історичний, політичний, культурний розвиток наклав свій відбиток на специфіку формування теорії та практики правової державності.

У посттоталітарних країнах світу все більше людей усвідомлюють ключову місію права, його нерозривний зв'язок із людиною, значення дійсно розумної правової суверенної публі-

чної влади. Першопричини права лежать не в державі як такій, а в соціальній необхідності, суспільних потребах. Але після того, як ці потреби усвідомлюються державою, вона перекладає їх на мову законів, юридичних норм, тобто створює, упроваджує право, формує правову державу.

Аналіз досліджень і публікацій. Різні аспекти проблематики правової держави були і залишаються предметом наукового інтересу філософів, вчених-правознавців, і займалися нею: О.В. Аграновська, С.С. Алексєєв, В.Д. Бабкін, Г.І. Балюк, В.В. Головченко, В.П. Зенін, Е.А. Зорченко, М.І. Козюбра, В.В. Копейчиков, М.В. Костицький, В.М. Кудрявцев, О.А. Лукашова, М.І. Матузов, Є.В. Назаренко, В.С. Нерсєсянц, А.Ф. Нікітін, В.В. Оксамитний, Н.М. Оніщенко, М.П. Орзіх, П.М. Рабінович, О.Р. Ратинов, В.П. Сальников, В.М. Селіванов, О.П. Семітк, С.С. Сливка, В.Ф. Сіренко, О.В. Татаринцева, В.Д. Шишкіна, В.А. Щєгорцова та ін.

Мета статті полягає у тому, щоб, спираючись на напрацьовані раніше здобутки філософсько-правової думки з проблем правової держави, проаналізувати поняття, структуру, види, форми і зміст складових, що стали основою розуміння такої держави в її історичному вимірі. Вивчення даної проблеми є актуальним для сучасного формування правової держави в Україні.

Виклад основного матеріалу. Філософсько-правове розуміння держави як правової форми організації публічної влади в суспільстві має давню історію. В існуючих її концепціях знайшли відображення досвід минулого, його політичні та правові теорії, загальнолюдські цінності різних цивілізацій.

Сам термін «правова держава» сформувався та затвердився в німецькій юридичній науковій літературі на початку дев'ятнадцятого століття в роботах К.Т. Волькера, Р. фон Моля та інших [1]. Але початком цього формування стали політико-правові ідеї представників античності, зокрема Платона, Аристотеля, Піфагора.

Про значення законів щодо розвитку держави Платон писав: «Я бачу скору загибель тієї держави, де закон не має сили і знаходиться під будь-якою владою. Там, де закон – володар над правителями, а вони – його раби, я вбачаю врятування держави і всіх благ, які тільки можуть дарувати державі Боги» [2, Т. 3, Ч. 2, с. 188-189]. Під законом автор розумів сукупність релігійно-моральних та правових норм, які встановлюються державою як орієнтири для інших громадян.

У свою чергу, Аристотель наголошував: «Там, де відсутня влада закону, немає місця і жодній формі державного ладу. Закон повинен панувати над усім; посадові особи та народні збори повинні обговорювати приватні питання» [2, Т. 3, Ч. 2, с. 165], що в будь-якому державному устрої є «три елементи: перший – законодавчий орган про справи держави, другий – магістратури, третій – судові органи» [2, Т. 3, Ч. 2, с. 12, 97] і, на його думку, вони представляють основу держави.

Важливими, в контексті подальшого формування та оцінки правової держави, рівноправ'я в ній, є роздуми Піфагора. Під рівноправ'ям він розумів мінливу міру кожного відповідного випадку, а не єдину міру та загальний масштаб для різних випадків [3, с. 79]. Цей мислитель античності створював закони для міст Італії і узагальнив свій досвід в «Настановах для законодавця». В парадигмі правової держави, однією із складових якої є наявність власності, де діє принцип «не писати законів народу, який не має власності» так як «громадянин без власності не має вітчизни», а також призив «боготворить правосуддя замість богів» [4, с. 23].

В юридичній науковій літературі звертається увага на симпатії і антипатії еллінів до «думки натовпу». «Нерозумно, - вважали вони, - звертати увагу на всяку думку, і в особливості на думку натовпу. Бо зрозуміло, що така здібність властива тільки знаючим. А їх небагато. Таким чином, очевидно, що така здібність не простягається на більшість людей» [4, с. 80]. Очевидно, що таке бачення є відносним, але, у відповідних межах, для сучасних уявлень про інтелектуальну еліту суспільства і процесах формування правової держави воно є прийнятним.

Давньогрецька демократія загинула, але ідеї правової демократії, прав та свободи людини і громадянина, системи їх гарантій, механізмів законодавчого процесу та інші досягнення афінської демократії ввійшли в інтелектуальний багаж щодо розуміння правової держави.

Особливий інтерес в контексті запропонованої тематики представляє римське право. Розквіт римської юриспруденції приходить на «Золотий вік» Риму (I-III століття нашої ери). В цей період популярність правознавства була настільки велика, що його активно використовували принцепси у зміцненні верховенства своєї влади. Найбільш авторитетними юристами були Гай (II ст.), Папініан (II-III ст.), Ульпіан (II-III ст.), Павел (II-III ст.) і Модестін (II-III ст.). Спеціальним законом Валентініана (426 р.) цитуванням цих п'яти юристів була придана законна сила. У разі виникнення суперечки, спір вирішувався думкою більшості, а якщо і це було неможливо, перевага віддавалась Папініану. Вони отримали

право надавати відповіді по конкретних справах від імені монархів (*jus respondenti*). «Вперше божественний Август для підвищення авторитету права встановив, щоб вони давали відповіді на основі його (Августа) влади [3, с. 79]. Твори римських юристів стали важливою частиною кодифікації Юстиніана, який говорив: «Якщо государ зв'яже себе законами, то це йому на користь» [5, с. 598].

Досягненням давньоримської теорії та практики стало розмежування права на публічне і приватне. Так, наприклад, Ульпіан вважав, що публічне право відноситься до «положень римської держави», а приватне право відноситься до «користі окремих осіб». Римські юристи визначили такі важливі ціннісні характеристики у визначенні правової держави, як: природне право всіх людей; сприяння особистій свободі окремішій особі та ін.

Про високу правову культуру Візантії свідчать пам'ятки права цієї держави. Закон стає засобом посилення авторитарної влади візантійської імперії. «І як Бог вручив нам імператорську владу, ми вважаємо, що нічим не можемо зарадити йому швидше і краще, чим керування довіреними нам людьми, - відповідно закону і правосуддя» [6, с. 104]. В державі приділяється велика увага правосуддю. Його принципами були: виносити рішення по справедливості; не ставитись презирливо до бідних; ставити сторони в рівне становище один до одного; утримуватися від всякого прийняття подарунків.

Друга половина XI ст. та всього XII ст. означила собою початок класичного середньовіччя. Тут особливий інтерес представляє міське право, з виникненням і становленням якого пов'язане формування громадянського суспільства – складової правової держави. Норми міського права закріплювали принципи міської демократії, участі громадян у міському управлінні, відправленні правосуддя, вони визначили особисту свобод у громадян, їх формальну рівність перед законом.

Одним із інститутів у становленні правової держави є місцеве самоврядування, показник демократичності конкретної держави. Тому особливий інтерес представляє Магдебурзьке

право, яке стало моделлю муніципального устрою міст Німеччини та інших міст Центральної Європи. Перші записи Магдебурзького права відносяться до XIII ст. На їх основі на початку XIV ст. була створена Вульгата, або Саксонський Вехбільд – записи звичаєвого права міст Саксонії.

Ближче до сучасного розуміння правової держави, що складає його правову основу, відноситься, Велика Хартія Вольностей 1215 р. За своїм змістом вона представляє собою юридичний документ конституційного характеру, який мав форму королівського пожалування. Насправді ж це «була мирна угода між воюючими сторонами» [7, с. 32].

У хартії отримали закріплення такі конституційні принципи, як права і свободи людей, самостійність міст, їх право «мати всі древні вольності» (ст.ст. 15-17, 20). Важливим є те, що в Хартії закріплювалася система прав і гарантій особистості. Так, у ст. 39 установлювалось, що «ні одна вільна людина не буде арештована чи ізольована в тюрму чи позбавлена володінь чи яким-небудь (іншим) способом обездолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї інакше, як по закону рівних їй (перів) і по закону країни» [6, с. 390]. Це положення історики і правознавці оцінюють як вперше закріплену в праві гарантію недоторканості особи.

До останнього періоду передісторії теорії правової держави можна віднести періоди відродження та пізнього середньовіччя – раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) Це час політико-правового формування та розвитку суспільства і держави. Саме тоді відбулися революційні зміни феодальної форми правління, абсолютистські режими змінювалися республіканськими, впроваджувалися ідеї рівності й свободи, права людини оголошувалися природними і невідчужуваними, що знаходило своє відображення в конституційних актах. У цих умовах ідеї правової держави почали набувати стану об'єктивної реальності.

Значний вплив на формування концепції правової держави здійснили передові мислителі цих епох: Ніколо Макіавеллі, Еразм Роттердамський, Фрідріх Отман, Гуго де Грот Гроцій, Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Джон Локк, Шарль Монтеск'є. Так, розумність та необхідність обмежен-

ня публічної влади правом обґрунтував Н. Макіавеллі. Віддаючи перевагу різним формам державної влади, він підкреслював роль законів як основи їх стабільності стверджуючи, що «тим та другим (монархіям і республікам. – Авт.) необхідно було підпорядкування законам, бо государ, який здатний робити все, що йому заманеться, - безумний, народ же, який здатний робити все, що завгодно – не мудрий» [8, с. 656].

Гуманістичні принципи розвитку людських цивілізацій відстоював у своїх працях представник епохи відродження Е. Роттердамський. Він вважав, що «государ повинен прагнути, щоб його співвітчизники цінувалися по добротинності, а не по вартості майна» [9, с. 660]. У цей час досить активно формується доктрина народного суверенітету. Ідеї народного суверенітету, виборності та можливості зміни королівської влади виражав політичний мислитель епохи відродження Ф. Отман. Він стверджував, що «оскільки у народу та представницьких установ є право вибирати і зводити на трон свої государів, то, відповідно, можна вважати, що у народу є найвища влада для того, щоб знімати государів» [10, с. 686].

Разом із тим, можна стверджувати, що основоположними доктринами правової держави в період пізнього середньовіччя – раннього Нового часу були доктрини природного права, суспільного договору, громадянського суспільства, поділу влад.

Теорія природного права – це загальноєвропейська доктрина, її формували вище вказані філософи, а також представники німецької класичної філософії Іммануїл Кант, Фрідріх Гегель.

Г. Гроцій був одним із перших теоретиків природного права і суспільного договору. Основоположним було його вчення про природу людини. «Матерією природного права є сама природа людини» [11, с. 23]. Він виділяв два види права: «право природне є приписом здорового розуму» і «воле встановлене, тому, що своїм джерелом має волю. Таке право буває або людське, або божественне» [11, с. 28].

Т. Гоббс обґрунтував модель громадянського суспільства, але такого, мир і блага якого охороняються абсолютною владою держави, головною метою якої є «головним чином забезпечення безпеки, ... яка не гарантується природними законами, ... які самі по собі без страху перед будь якою силою, що змушує їх дотримуватись, протирічить природним примхам, які ведуть нас до пристрастей, гордості, помсти і т.п., а угоди без меча – лише слова, які не в силах гарантувати людині безпеку» [12, с. 45]. На думку філософа, держава повинна володіти абсолютною владою. При цьому «суверен не підпорядкований тим законам, які він сам, тобто держава створює» [12, с. 53].

Б. Спіноза, не поділяючи поглядів Т. Гоббса, обґрунтовував необхідність визнання з боку держави за своїми громадянами (підданими) природних прав і свобод, на які держава не може посягнути «ніхто не може бути зовсім позбавлений свого природного права ... піддані як би по праву природи утримують щось, чого від них не можна відібрати без великої небезпеки для держави, і вона тому або мовчки їм надає, або про це ясно домовляються з тими, в чиїх руках знаходиться влада» [13, с. 73].

Суттєво вплинув на розвиток теорії правової держави в період Нового часу Дж. Локк, який обґрунтував ідеї природних прав людини (свободи рівності, власності), концепцію про громадянське суспільство, теорію поділу влад. Він розмежовував «громадянське суспільство» і «природний стан», вказуючи на те, що «об'єднані в одне ціле і мають встановлений загальний закон і судову установу, куди можна звертатися і яке наділене владою вирішувати загальні спори між ними та карати злочинців, знаходяться в громадянському суспільстві, але ті, хто не мають загального судилища ..., знаходяться в природному стані, при якому кожний, коли немає нікого іншого, сам є палачем і суддею, а це... і є досконалий природний стан». Спираючись на суспільний договір, він визначав у якості «великої і головної мети об'єднання людей в державу та передачі ними себе під владу уряду» - «збереження їх власності». Під власністю філософ розумів «життя, волю і володіння» [14, с. 85].

Саме Дж. Локку належить розробка теорії поділу влади, яка стала класикою державно-правової культури і однією із складових в розумінні змісту і значення концепції правової держави. В своїй теорії філософ зазначав, що «законодавчий орган не може передавати право видавати закони в чий-небудь руки». Таким чином він закріплював принцип неприпустимості делегування повноважень. Крім того, поряд із законодавчою владою стверджувалась необхідність існування влади, «яка б слідкувала за виконанням тих законів, які створені і залишаються в силі», тобто виконавчої влади, і необхідність того, що «законодавчу і виконавчу владу слід часто розмежовувати» [14, с. 91].

Збагатило філософсько-правову теорію щодо розуміння правової держави вчення Ш. Монтеск'є про дух законів, про розділ влад і політичну свободу. Займаючись пошуками «духу законів», тобто закономірного в законах, Ш. Монтеск'є, спираючись на раціоналістичні уявлення про розумну природу людини, природу речей і т.д., намагався досягнути логіку історично мінливих позитивних законів. Характеризуючи свою методіку, він писав: «Я почав із вивчення людей і знайшов, що все безкінечне різноманіття їх законів і звичок не викликано їх фантазією. Я встановив загальні основи і побачив, що приватні випадки як би самі собою підпорядковані їм, і що історія кожного народу впливає з них як наслідок і всякий приватний закон пов'язаний з другим законом або залежить від другого, більш загального закону» [15, с. 159]. Автор у рамках загального поняття охоплює всі закони, діючі в природі, а також і мінливі закони, діючі в світі розумних істот. Людина, як розумна істота, наділена правом вибирати і, діючи за власними бажаннями, постійно порушує як вічні закони, так і мінливі людські закони.

Філософ вважав, що загальною умовою дотримування суб'єктами соціуму (людьми) діючих законів, є система поділу, взаємного змісту та стримування влад, а це, в свою чергу, є головною умовою політичної свободи. При цьому він підкреслював, що політична свобода полягає не в тому, щоб робити те, що хочеться. «В державі, тобто в суспільстві, де є

закони, свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити те, що належить хотіти, і не бути примушеним робити те, чого не належить хотіти... Свобода є право робити все, що дозволено законом» [15, с. 335].

Нову філософсько-правову основу щодо обґрунтування ідеї правової держави було закладено в теорії І. Канта. Його вчення про право та державу є першою політичною доктриною. Заслуга І. Канта полягає в тому, що питання про поняття права та державу було поставлене в його філософії як проблема методологічного порядку. І. Кант підкреслював, що розглядає не державу, яка існує в реальній дійсності, а «державу в ідеї, таку, якою вона повинна бути згідно з чистими принципами права» [16, с. 233]. Хоча Кант не використовував терміну «правова держава», він вживав таке близьке за смыслом поняття, як «правове громадянське суспільство», «стійкий у правовому відношенні державний устрій», «громадянсько-правовий стан» [16, с. 12, 266, 294].

Якщо для І. Канта правові закони і правова держава – це належне, то для Ф. Гегеля вони – дійсність, тобто практичне втілення розуму в певних формах реального буття людей [17, с. 284]. В історично-правовому вимірі Ф. Гегель вважав, що ідея свободи досягла найбільшого практичного здійснення саме в конституційній монархії, заснованій на принципі розподілу влад (монарха, уряду та законодавчої влади).

Висновки. Отже, на основі викладеного, можна зробити висновок, що між державою і правом існують складні та різноманітні діалектичні взаємозв'язки та взаємопроникнення, які необхідно враховувати як при теоретичному осмисленні даних інститутів, так і в реальному політично-правовому процесі формування і становлення правової держави.

Філософсько-правові ідеї про правову державу були створені й існують в суспільно-історичному вимірі, вони мають свої передумови, які носять об'єктивний характер. Кожна нова ідея у власному розвитку спирається на попередні, кожний новий крок в історії підготовлений часом і людьми.

Створення та еволюція ідей правової держави – процеси реальні, які вимагають вивчення, аналізу, прогнозу. На кожному із етапів розвитку

людських цивілізацій, формування ними громадянського суспільства відображають відповідний рівень загальної культури та культури правової, зокрема і реальну дійсність окремих країн та світу в цілому. Наявність інституційного виміру права зумовлює постановку питання про співвідношення влад і права, їх легітимацию, верховенство права, а також про взаємодію правової держави і громадянського суспільства [18, с. 188].

З урахуванням історичного досвіду, суспільної та державної практики і з позицій філософсько-правового розуміння можна виділити такі основоположні ознаки правової держави:

1. Пріоритет права. Право об'єктивно пов'язане з людиною, це її буття, універсальний засіб спілкування і гарантія цивілізованого способу життя. Держава не єдине джерело формування права. Часто вона лише оформлює, надає правову форму природно-правовим вимогам чи волевиявленню всього соціуму, яке було сформоване в процесі суспільної практики.

Пріоритет права означає розгляд усіх питань суспільного та державного розвитку з правових позицій, поєднання загальнолюдських морально-правових (розумність, справедливість) і формально-правових (нормативність, рівність усіх перед законом) основ із легітимною, публічною силою влади. Тільки держава має пріоритет застосування сили у разі порушення її законів.

2. Захист державою (створеними нею інституціями) прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина. Це право носить комплексний, одвічний і абсолютний характер.

3. Єдності права і закону. У правовій державі будь-який нормативно-правовий акт повинен за назвою, формою та змістом бути правовим. Це означає, що він має відтворювати (формально визначати) природні основи прав людини і громадянина, відповідати міжнародно-правовим стандартам про її права та свободи, бути прийнятим легітимним органом державної влади.

4. Правове розмежування організації та діяльності різних гілок державної влади. Через

гарантію щодо утвердження політичної свободи суб'єктів суспільних відносин, забезпечення законності й попередження зловживань владою будь-якою соціальною групою, окремої особи або органу в цивілізованих країнах реалізується конституційний принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Кожна з цих влад є самостійною і взаємно стримуючою одна одну, вона має виконувати власні функції за допомогою створених, властивих для неї системи органів (посадових осіб) та у відповідних формах.

5. Взаємна відповідальність держави і громадянина. Вона виражає правові принципи у відносинах між державою, як носієм політичної влади та громадянином - учасником її реалізації. Встановлюючи на законодавчому рівні свободу суспільства і окремої особи, держава не може бути вільною від обмежень у власних рішеннях та діях. Через закони вона повинна брати на себе обов'язки, які б забезпечували справедливість у своїх відносинах із громадянином, суспільними організаціями, іншими державами. Держава визначає правові межі відповідальності своїх офіційних представників за дії, які виконуються від імені держави та її органів.

Пріоритету права і обмеження правом державної влади необхідно розглядати в контексті принципу правового захисту прав і свобод людини та громадянина, тому що вони виражають обидві сторони сутності правової держави.

Можна сказати, що в нас є достатня нормативна база для початку процесу утворення правової державності в Україні, виходячи із принципів правової соціальної держави. Але існують перепони економічного, юридичного, політичного, культурного, геополітичного характеру, які стоять на заваді демократизації українського суспільного та державного життя. Крім того, в історії України «завжди виникали такі державні сили, які змінювали методологічні засади на вигідних для них умовах з метою підкорення однією нацією іншої через різноманітне фізичне чи інтелектуальне поневолення» [19, с. 9].

Для України правова держава – гарантія від домінування державного волюнтаризму і тоталітаризму, альтернатива будь-якої диктатури.

Література

1. *Welker K. T.* Di letzten Grunde von Recht, Staat und Strave. Gissen, 1813; *Mohl* Die Polizeiwissenschaft nach den Grudsätzen des Rechtsstaates. Tubingen, 1832-1833. Bd. 1-2.

2. *Платон*. Собрание сочинений: в 4 т. / отв. ред. А. Ф. Лосев и др.; авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев; примеч. А. А. Тахо-Годи. – Рос. АН Ин-т философии. – М.: Мысль, 1994. – (ФН: Философское население / редкол.: В. В. Соколов (зам. пред.) и др.). – Т. 3., Ч. 1. – 538 с., Ч. 2. – 551 с.

3. *Азаркин Н. М.* Всеобщая история юриспруденции: курс лекций / Н. М. Азаркин. – М., 2003. – 188 с.

4. *Лафитский В. И.* Поэзия права: страницы правотворчества от древности до наших дней / В. И. Лафитский. – М., 2003. – 175 с.

5. *Поликратикус* (1159 г.). Книга четвертая // Антология мировой правовой мысли в V томах. – Т. 2 Европа (V-XVII вв.). – М., 1999. – 830 с.

6. *Избранные законы – Эклога* (Эклога VIII в.) // Антология мировой правовой мысли в V томах. – Т. 2 Европа (V-XVII вв.). – М., 1999. – 830 с.

7. *Петрушевский Д. М.* Великая Хартия Вольностей / Д. М. Петрушевский. – М., 1915. – 125 с.

8. *Макиавели Н.* Рассуждения о первой декаде Тита Ливия // Антология мировой правовой мысли в V томах. – Т. 2 Европа (V-XVII вв.). – М., 1999. – 830 с.

9. *Роттердамский Э.* Воспитание христианского государя. Антология мировой правовой мысли в V томах. – Т. 2 Европа (V-XVII вв.). – М., 1999. – 830 с.

10. *Отман Ф.* Франкогаллия // Антология мировой правовой мысли в V томах. – Т. 2 Европа (V-XVII вв.). – М., 1999. – 830 с.

11. *Гроций Г.* Три книги о праве войны и мира (1625) // Антология мировой правовой мысли в V томах. – Т. 3. Европа (V-XVII вв.). – М., 1999. – 830 с.

12. *Гобс Т.* Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Антология мировой правовой мысли в

V томах. – Т. 3. Европа (V-XVII вв.). – М., 1999. – 830 с.

13. *Спиноза Б.* Богословско-политический трактат // Антология мировой правовой мысли в V томах. – Т. 3. Европа (V-XVII вв.). – М., 1999. – 830 с.

14. *Локк Дж.* Два трактата о правлении // Антология мировой правовой мысли в V томах. – Т. 3. Европа (V-XVII вв.). – М., 1999. – 830 с.

15. *Монтескье Ш.* О духе законов // Избранные произведения. – М., 1955. – 559 с.

16. *Кант И.* Сочинения: в 6 т. / под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4., Ч. 2. – 546 с., Т. 6. – 579 с.

17. *Гегель.* Философия права / авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц; АН СССР. Ин-т философии; пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

18. *Філософія права* / за ред. О. Г. Данильяна. – Х.: Право, 2014. – 208 с.

19. *Сливка С. С.* Філософія права: навч. посіб. / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2012. – 226 с.

References

1. *Welker K. T.* Di letzten Grunde von Recht, Staat und Strave. Gissen, 1813; *Mohl* Die Polizeiwissenschaft nach den Grudsätzen des Rechtsstaates. Tubingen, 1832-1833. Bd. 1-2.

2. *Platon*. Sobranie sochinenij: v 4 t. / отв. red. A. F. Losev i dr.; avt. vstup. st. A. F. Losev; primech. A. A. Taho-Godi. – M.: Ros. AN In-t filosofii: Mysl', 1994. – (FN: Filosofskoe naselenie / redkol.: V. V. Sokolov (zam. pred.) i dr.). – T. 3., Ch. 1. – 538 s., Ch. 2. – 551 s.

3. *Azarkin N. M.* Vseobshhaja istorija juriprudencii: kurs lekciij / N. M. Azarkin. – M., 2003. – 188 s.

4. *Lafitskij V. I.* Pojezija prava: stranicu pravotvorchestva ot drevnosti do nashih dneij / V. I. Lafitskij. – M., 2003. – 175 s.

5. *Polikratikus* (1159 g.). Kniga chetvertaja // Antologija mirovoj pravovoj mysli v V tomah. – T. 2 Evropa (V-XVII vv.). – M., 1999. – 830 s.

6. *Izbrannye zakony – Jekloga* (Jekloga VIII v.) // Antologija mirovoj pravovoj mysli v V tomah. – T. 2 Evropa (V-XVII vv.). – M., 1999. – 830 s.

7. *Petrushevskij D. M.* Velikaja Hartija Vol'nostej / D. M. Petrushevskij. – M., 1915. – 125 s.

8. *Makiaveli N.* Rassuzhdenija o pervoj deкаде Tita Livija // Antologija mirovoj pravovoj mysli v V tomah. – T. 2 Evropa (V-XVII vv.). – M., 1999. – 830 s.
9. *Rotterdamskij Je.* Vospitanie hristianskogo gosudarja. Antologija mirovoj pravovoj mysli v V tomah. – T. 2 Evropa (V-XVII vv.). – M., 1999. – 830 s.
10. *Otman F.* Frankogallija // Antologija mirovoj pravovoj mysli v V tomah. – T. 2 Evropa (V-XVII vv.). – M., 1999. – 830 s.
11. *Grocij G.* Tri knigi o prave vojny i mira (1625) // Antologija mirovoj pravovoj mysli v V tomah. – T. 3. Evropa (V-XVII vv.). – M., 1999. – 830 s.
12. *Gobs T.* Leviafan ili materija, forma i vlast' gosudarstva cerkovnogo i grazhdanskogo // Antologija mirovoj pravovoj mysli v V tomah. – T. 3. Evropa (V-XVII vv.). – M., 1999. – 830 s.
13. *Spinoza B.* Bogoslovsko-politicheskij traktat // Antologija mirovoj pravovoj mysli v V tomah. – T. 3. Evropa (V-XVII vv.). – M., 1999. – 830 s.
14. *Lokk Dzh.* Dva traktata o pravlenii // Antologija mirovoj pravovoj mysli v V tomah. – T. 3. Evropa (V-XVII vv.). – M., 1999. – 830 s.
15. *Montesk'e Sh.* O duhe zakonov // Izbrannye proizvedenija. – M., 1955. – 559 s.
16. *Kant I.* Sochinenija: v 6 t. / pod obshh. red. V. F. Asmusa i dr. – M.: Mysl', 1965. – T. 4., Ch. 2. – 546 s., T. 6. – 579 s.
17. *Gegel'.* Filosofija prava / avt. vstup. st. i primech. V. S. Nersesjanc; AN SSSR. In-t filosofii; per. s nem. – M.: Mysl', 1990. – 524 s.
18. *Filosofija prava* / za red. O. G. Danyl'jana. – H.: Pravo, 2014. – 208 s.
19. *Slyvka S. S.* Filosofija prava: navch. posib. / S. S. Slyvka. – K.: Atika, 2012. – 226 s.

И. Л. Бородин

ПРАВОВОЕ ГОСУДАРСТВО – ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Национальный авиационный университет
проспект Космонавта Комарова, 1, 03680, Киев, Украина
E-mail: tidp.kaf.nau@gmail.com

Цель: состоит в попытке провести системный, последовательный анализ наработок философско-правовой мысли относительно проблем естественного права, общественного договора, гражданского общества, принципов разделения властей – основополагающих идей, связанных с определением правового государства. **Методы:** феноменологический; сравнительно-правовой; социологический; логический; диалектический; формально-догматический. **Результаты:** осуществлена попытка относительно понимания правового государства через анализ философско-правовой мысли лучших представителей различных цивилизаций, аргументации положения о взаимной обусловленности социально-регулятивных функций государства, ее оптимального влияния на процессы становления и расширения сферы гражданского общества. **Обсуждение:** процессов создания и эволюции идей правового государства - процессов реальных и познавательных, которые на каждом из этапов развития гражданского общества отражают соответствующий уровень культуры и реальную правовую действительность страны и мира в целом.

Ключевые слова: источники права; теория права; философия права; естественное право; формально-определенное право; гражданское общество; правовое государство; разделение властей; общественный договор.

I. Borodin

PHILOSOPHICAL AND LEGAL DIMENSION OF LEGAL STATE

National Aviation University
Kosmonavta Komarova Avenue, 1, 03680, Kyiv, Ukraine
E-mail: tidp.kaf.nau@gmail.com

Purpose: is to make the systematic, sequential analysis of the philosophical-legal thought on issues of natural law, a social agreement, a civil society, the principles of separation of power that are the fundamental ideas related to the definition of a legal state. **Methods:** phenomenological, comparative-legal, sociological, logical, dialectical, formally dogmatic. **Results:** an attempt has been made to clarify the understanding of a legal state through the analysis of the philosophical-legal thought of the best representatives of various civilizations, the argumentation of the provision on the mutual conditioning of the socio-regulatory functions of a state, its optimal influence on the process of formation and expansion of a civil society. **Discussion:** the real and cognitive processes of creation and evolution of the ideas of a legal state which are at every stage of the civil society's development reflect the corresponding level of culture and the real legal reality of a country and the world in a whole.

Keywords: sources of law; theory of law; philosophy of law; natural law; formally-determined law; a civil society; a legal state; separation of power; the social agreement.